

Джерелознавство та історіографія

УДК: [572.2:904.5] (477.51) «10/11»

Ю. В. Долженко

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ЛИПОВЕ ХІ-ХІІ СТОЛІТЬ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті розглядаються етнічні ознаки на людських черепах із давньоруського курганного могильника Липове, піднятих у 1981-1988 роках. На базі типології В. Дяченка, визначено, що чоловічу групу, певною мірою (крім висоти обличчя), можна віднести до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків з Липового за Т. Алексеевою, ця серія потрапляє до доліхокранного типу з середньо широким обличчям, подібного до сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських і тверських кривичів. Після об'єднання серії з похованнями, які підняли Т. Кибальчич і Д. Самоквасов у 1876-1878 роках, результати суттєво не змінилися. Єдине, що можна відзначити, це висота черепної коробки, яка набуває помірних розмірів. Своєю чергою, жіноча збірна серія характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя помірно широке, ортогнатне, сильно профільоване. Орбіти середні, ніс помірно широкий, кут його випинання середній. Відзначається статистична й морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів з Переяславської землі – Желні та збірної вибірки з Волині – Погориння.

Ключові слова: краніометрія, краніоскопія, антропология, археология, Липове, людський череп, Чернігівська обл., Талалаївський район.

Городище знайдено на правому березі р. Ромен – притоки р. Сули – за 300 м на Північ від околиць сучасного села. Розміщувалося воно на невисокому підйомі (до 2 м) посеред заболоченої пойми, його також можна відносити до типу болотних [31, с. 96-107].

Ще до 1917 року кургани в с. Липове Талалаївського району Чернігівської обл. привертати увагу дослідників різних поколінь [5, с. 179-181; 21; 25; 26; 27, с. 332-334; 28, с. 409-410; 30, с. 76-79; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 51, с. 219]. М. Макаренко називав некрополь одним із найбільших середньовічних могильників усієї Європи, що збереглися [29, с. 38-41]. У 1981-1988 роках у Липовому працювала експедиція Інституту Археології НАН УРСР та Чернігівського історичного музею, яка з'ясувала, що могильник призначався для мешканців своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ – Волзька Булгарія. За даними О. Моці, активне функціонування кладовища почалося на зламі Х-ХІ століть, а поступово занепадати воно почало в середині ХІІ століття [33, с. 23-24].

У комплексах, які розкопали археологи на чолі з О. Моцею, виявлено 117 тілопокладень (8 – на рівні давнього горизонту й вище, 109 – у підкурганних ямах) [36, с. 101-105]. У більшості випадків померлих було поховано

індивідуально. Тільки приблизно 10 разів зафіксовано парні поховання та один раз – потрійне. Для більшості могил характерне західне орієнтування похованих. Тільки в двох випадках зафіксовано східне [31, с. 98-102].

Антропологічні матеріали Липового почав досліджувати Г. Дебец [10, с. 382], а продовжила згодом Т. Алексеева [4, с. 31; 56, с. 119-123]. Це були поховання з розкопок Д. Самоквасова 1876 року і Т. Кибальчича 1878 року, а також І. Огнева та С. Мазаракі 1887 року.

П. Покас досліджував цю вибірку, але, на жаль, передчасна смерть завадила йому опублікувати матеріали повністю. За даними антрополога виявилось, що довжина тіла чоловіків в середньому досягала 170,5 см, а жінок – 166,7 см. У 14 випадках на кістках посткраніального скелету й на черепках виявлено сліди травм (11 чоловіків та 3 жінки). Антропологічні особливості [41, с. 26-27] й одонтологічні ознаки [54, с. 28-29], указують на поховання в Липовому місцевих сіверян. Довжина тіла чоловіків за сумарною формулою дорівнювала 170,5 см, жінок – 166,7 см. Краніологічна серія загалом, за даними П. Покаса, характеризується мезодоліхокранією з великим поздовжнім та середніми поперечним і висотним діаметрами мозкової коробки. Лицевий відділ мезогнатний, відносно вузький, невисокий, у цілому добре профільований у горизонтальній площині [41, с. 26]. Дослідник провів аналогії групи зі слов'янськими серіями Наддніпрянщини й зазначив, що візуальний розгляд черепів і внутрішньогруповий статистичний аналіз свідчать про деяку змішаність групи за черепним та носовим показниками, а також величиною випинання носа. Ці дані дали антропологу змогу припустити, що до вказаної групи входили носії інших, порівняно з характерним для місцевих лівобережних слов'ян, типів. Черепи з невеликим кутом випинання носа в комплексі з мезо-брахікранією, типологічно не характерні для мешканців цього регіону, походять переважно з поховань, розкопаних у південно-східній частині могильника [41, с. 27]. Хоча, як нам відомо, популяцію з могильника Липове Р. Гравере віднесла до степового варіанту середньоевропейського одонтологічного типу [8, с. 92; 9].

Серед поховань зафіксовано тільки 5% дитячих, середній вік дорослих (старші за 20 років) – 41,5 року. У чоловіків він досягав 43,7 року, а в жінок – тільки 38 років. За даними П. Покаса, у жінок вірогідність смерті у молодому віці порівняно з чоловіками була значно вищою, але при досягненні 35-40-річної межі різко знижувалася. Антрополог пояснює це високою смертністю жінок у репродуктивний період. Водночас, у чоловіків навпаки, смертність підвищувалася у зрілому (30-50 років) віці [31, с. 106].

Стать похованих визначали П. Покас [20, с. 472-475] та Т. Алексеева [56]. Черепи, які підняв О. Моця, повторно виміряв автор за стандартною краніологічною методикою (за Р. Мартіном): указано нумерацію ознак, а назомалярний і зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, с. 55; 60]. Краніометричну точку лямбда визначено за методом, який розробили L. H. D. Vuxton та G. D. Morant [58]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. та О. Козінцевих, створені 1993 року, а також к. і. н. А. Громова (1996 рік).

Спочатку запропонуємо власну характеристику похованням із комплексів, розкопаних на чолі з О. Моцею. Отже, повторно було досліджено 40 черепів (26 чоловічих і 14 жіночих). Матеріали зберігаються у відділі біоархеології НАН

України. Від решти поховань під шифрами 2284-2287, 2289, 2290, 2296-2301 було взято ознаки, котрі виміряла Т. Алексєєва [56, с. 16, 119-123], й створено окрему таблицю. За етнічною краніоскопією [59, с. 213-244] чоловіків і жінок даної групи було досліджено раніше [14, с. 6].

Краніометрична характеристика чоловічої серії з 26 черепів. Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків задовільна. Лицева частина збереглася дещо гірше. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірно масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,5 бала, надбрівні дуги – в 1,8 бала, зовнішній потиличний горб – у 2,1 бала. Соскоподібні відростки (2,1 бала) в середньому помірних розмірів і зі сплющеною вершиною. Чоловіча серія характеризується великою довжиною та малою шириною черепа і складається з 13 доліхокранних, шести мезокранних та одного брахіокранного черепа (поховання 1 з кургану 13 під шифром 6331), в середньому, за черепним індексом (74,1), вона доліхокранна. На шістьох черепах не вдалося встановити черепний індекс у зв'язку з тим, що збереженість їх була незадовільною. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка складається з одного низького (хаменокранного) черепа з кургану 43 (шифр 5985), дев'яти середньо високих (ортокранних) і чотирьох високих (гіпсікранних) черепів, у середньому серія ортокранна. За другим висотно-поперечним індексом чоловіча вибірка складається з п'яти середніх (метріокранних) і дев'ять високих (акрокранних) черепів (64,2%). Низьких категорій (тайпенокранних) не виявлено. У середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія акрокранна, що свідчить про високі черепи в цій групі (Табл. 1). Вушна висота в межах середніх розмірів, а довжина основи черепа – великих.

Лобна кістка має середню ширину як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до великої категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 17 чоловічих черепах, в середньому помірний. Верхня висота обличчя, також визначена за 17 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота обличчя за верхньолицевим індексом (50,1) характеризується як помірна. Загальний кут обличчя в серії з Липового становить 82,8° і вказує на мезогнатність. До ознак, що характеризують сплющеність лицевого відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії Липове ці кути мають малі розміри (відповідно 134,2° і 127,1°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна.

Мала висота орбіт і середня їхня ширина зумовлюють малий орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на низькі орбіти (хамеконхія). Як ми знаємо, низькі орбіти в поєднанні з високим черепом притаманні населенню західних територій Давньоруської держави, балтським племенам та частині фінів (ести, карели, комі, вепси) [52, с. 74]. У подальшому спробуємо перевірити дану гіпотезу методом канонічного аналізу.

Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (50,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). В будові нижнього краю носового отвору відзначено антропінні форми в

11 випадках з 18 (61,1%). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, тому що характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним виступанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,5°). Передня носова ость у серії випнута добре (4,1 бала) за П. Брока [57]. Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом.

Загалом, у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено в 27 випадках з 63 (42,8%), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 21 ознак (33,3%), а у 15 ознак (23,8%) сигма вкладається в стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи (Табл. 1).

На основі типології В. Дяченка [16, с. 234-243; 17, с. 151-166], чоловічу групу, певною мірою (крім висоти обличчя), можна віднести до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу (Табл. 2).

Якщо ж спробувати класифікувати чоловіків з Липового за Т. І. Алексеевою [4, с. 67], серія потрапляє до доліхокранного типу з середньо-широким обличчям, подібного до сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. Це підтверджує висновки П. Покаса про належність похованих у Липовому до місцевих сіверян [41, с. 26-27].

Таблиця 1

Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з курганного могильника Липове XI-XII століть

№ за Маргіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	187,7	23	4,1**	0,85	0,60	179,0	194,0
8	Поперечний діаметр	138,5	21	4,5**	0,98	0,69	128,0	146,0
17	Висотний діаметр	137,4	16	6,0*	1,49	1,05	126,0	148,0
5	Довжина основи черепа	103,7	16	4,4*	1,10	0,78	97,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	97,1	22	3,6**	0,76	0,54	91,7	105,0
45	Виличний діаметр	133,0	18	4,9	1,16	0,82	124,4	140,0
40	Довжина основи обличчя	101,2	12	6,1*	1,76	1,24	92,9	111,9
48	Верхня висота обличчя	66,6	17	3,4**	0,83	0,59	61,0	73,2
43	Верхня ширина обличчя	105,1	18	4,3*	1,03	0,72	97,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	96,2	14	4,5	1,20	0,85	87,5	104,2
55	Висота носа	49,6	17	2,0**	0,48	0,34	46,2	53,4
54	Ширина носа	24,9	16	1,7	0,43	0,30	22,4	29,0
51	Ширина орбіти	41,9	16	2,4*	0,60	0,42	39,1	48,9
52	Висота орбіти	31,6	16	1,9	0,47	0,33	28,5	35,5
20	Вушна висота	115,4	15	3,7**	0,94	0,67	109,4	121,5
SC (57)	Симотична ширина	9,8	17	1,7	0,41	0,29	7,0	11,5
SS	Симотична висота	4,3	17	0,9	0,23	0,16	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,0	15	2,7	0,70	0,50	17,9	27,0
MS	Максифронтальна висота	7,6	15	1,2	0,32	0,23	5,5	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,7	15	2,6*	0,67	0,47	22,0	32,0

DS	Дакріальна висота	12,9	15	1,5	0,40	0,28	10,5	15,1
FC	Глибина іклової ямки	-5,3	14	1,9*	0,52	0,36	-2,4	-9,0
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	87,3°	11	5,2*	1,56	1,10	81,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	79,4°	11	5,4*	1,64	1,16	69,0°	86,0°
72	Кут загально лицьовий	82,8°	11	3,3*	1,00	0,71	76,0°	88,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	83,6°	11	3,4*	1,04	0,73	79,0°	90,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	71,6°	11	6,3	1,90	1,35	58,0°	77,0°
75(1).	Кут виступання носа	28,5°	14	5,8*	1,56	1,10	19,0°	41,0°
77.	Назо-маллярний кут	134,2°	15	4,8*	1,24	0,87	123,2°	142,8°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	127,1°	14	5,4	1,43	1,01	120,0°	137,0°
	Надперенісся	2,5	26	0,8	0,16	0,11	1,0	5,0
	Надбрівні дуги	1,8	26	0,6	0,11	0,08	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	2,1	24	1,0	0,20	0,14	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,1	23	0,8	0,18	0,13	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	4,1	17	0,8	0,20	0,14	3,0	4,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	522,4	14	10,4**	2,78	1,97	500,0	536,0
10	Найбільша ширина чола	119,2	17	4,9	1,20	0,85	108,0	125,5
11	Ширина основи черепа	122,7	15	5,3*	1,37	0,97	114,0	131,0
12	Ширина потилиці	110,5	16	4,8*	1,20	0,85	103,0	119,0
24	Поперечна дуга	323,0	14	9,2**	2,46	1,74	305,0	335,0
26	Лобна дуга	126,3	19	7,2*	1,65	1,16	111,0	138,0
29	Лобна хорда	110,6	23	5,6*	1,17	0,83	98,0	120,5
Sub. Nβ	Висота вигину лоба	24,9	23	2,9*	0,60	0,42	20,0	29,7
30	Тім'яна хорда	115,5	19	5,6**	1,29	0,91	105,0	125,0
31	Потилична хорда	96,6	19	5,3	1,23	0,87	90,0	110,0
OS	Висота вигину потилиці	27,5	21	3,2	0,74	0,52	21,0	34,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,8	12	3,7*	1,09	0,77	51,6	64,7
61	Ширина альвеолярної дуги	62,4	13	3,7*	1,03	0,73	55,9	67,6
62	Довжина піднебіння	45,3	13	4,2*	1,16	0,82	35,0	53,1
63	Ширина піднебіння	37,1	14	2,8	0,74	0,52	30,8	42,3
Індекси:								
8:1	Черепний	74,1	20	3,1	0,70	0,49	68,8	80,2
17:1	Висотно-повздовжній	73,7	14	2,4**	0,64	0,45	67,7	76,3
17:8	Висотно-поперечний	99,3	14	3,7**	0,99	0,70	93,2	105,8
9:8	Лобно- поперечний	70,8	17	1,8**	0,44	0,31	68,4	74,1
20:1	Висотно-повздовжній	62,3	15	2,7	0,70	0,49	58,7	68,0
20:8	Висотно-поперечний	83,3	14	2,9**	0,77	0,54	78,7	88,7
10:8	Коронарно-поперечний	86,3	16	2,2**	0,54	0,38	81,8	91,8
9:10	Широтний лобний	81,8	17	2,8**	0,67	0,48	77,7	87,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	96,0	16	2,7**	0,69	0,48	90,3	100,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	13	3,6*	1,00	1,71	41,2	56,5
9:45	Лобно-вличний	73,9	16	2,4**	0,60	0,42	70,9	78,2
10:45	Коронарно-вличний	89,9	15	2,8**	0,72	0,51	86,0	95,1
40:5	Виступання обличчя	97,4	13	4,3*	1,20	0,85	88,5	105,6
47:45	Загально лицьовий	88,7	4	3,6**	1,80	1,27	85,3	93,7
48:45	Верхній лицьовий	50,1	14	3,1	0,82	0,58	44,8	56,2
54:55	Носовий	50,4	16	4,4*	1,11	0,78	43,1	61,3
DS:DC	Дакріальний	50,9	15	9,7*	2,50	1,77	32,8	65,2

SS:SC	Симотичний	44,6	18	10,0**	2,35	1,66	30,0	70,0
MS:MC	Максило-фронтальний	36,5	15	7,6	1,96	1,38	22,2	50,5
52:51	Орбітний	75,5	16	6,4*	1,59	1,12	62,0	84,2
63:62	Піднебінний	82,4	13	12,8*	3,56	2,52	67,8	120,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	113,5	12	6,4**	1,85	1,31	104,3	126,4

M – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, $m(M)$ – помилка середньої арифметичної величини, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

* перевищує середні величини квадратичного відхилення.

** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Таблиця 2

**Окремі середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів
з Липового XI-XII століть та зіставлення їх з Неопонтійським
(Понтійським) краніологічним типом**

№ за Маргіном	Ознаки	♂				
		М Липове	М Збірна Група Липового	Кран. тип	географія	М Понтійський
1	Поздовжній діаметр	187,7	187,2	Неопонтійський; Понтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське Удмуртія	185,1-188,6
17	Висотний діаметр	137,4	136,9	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Черняхівці України	136,7-137,7
45	Вилічний діаметр	133,0	132,4	понтійський	Скіфи пізні 1-3 ст. н.е. Золота Балка	132,9
48	Верхня висота обличчя	66,6	67,4	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	68,5
72	∠ Кут загально лицьовий	82,8°	83,7°	Нео- понтійський	Іранці, Алани, Ст. Салтово; Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське Удмуртія	85,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	71,6°	73,9°	Нео- понтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське	79,0°

					Удмуртія; Іранці, алани, Салтово	
75(1).	∠ Кут виступання носа	28,5°	28,7°	Нео- понтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське Удмуртія; Іранці, алани, Салтово	27,9°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	127,1°	126,5°	Нео- понтійський	Іранці, Алани, Ст.Салтово; Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське Удмуртія	127,0°
Індекси:						
8:1	Черепний	74,1	74,4	Нео- понтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейське Удмуртія; Іранці, Алани, Ст.Салтово	73,8-75,3
48:45	Верхній лицьовий	50,1	51,0	понтійський	Скіфи пізні 1-3 ст. н.е. Золота Балка	52,1
54:55	Носовий	50,4	50,1	Нео- понтійський	Іранці, Алани, Ст. Салтово; Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; Фіни, східно- європейські, Удмуртія	50,9
DS:DC	Дакріальний	50,9	53,6	понтійський	Черняхівці України; Фіни, Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	46,3-59,5
SS:SC	Симотичний	44,6	47,1	понтійський	Черняхівці України; Фіни, східно- європейські, Удмуртія	37,7-48,6

* В. Д. Дяченко 1986, с. 240; 1993, с. 151-166.

Для виявлення основних напрямів етногенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з Липового та визначення її місця в системі антропологічних типів Київської Русі Х-ХІІІ століть, застосовувався міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [11, с. 212-229]. Залучалися такі 13 ознак та один індекс: позовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомаллярний та зигмаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Для порівняльного матеріалу залучено дані 45 чоловічих краніологічних серій ІІ тис., які дослідили різні вчені (Табл. 3), з яких 20 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький [44; 45; 48; 49, с. 123]; Витачів, Смоленськ, Псков, Київ-1, Стара Рязань [3; 4, с. 122-125]; Путивль [42, с. 181-212]; Юр'їв [40, с. 137], Новогрудка [50, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця в Києві [23, с. 40]; Ярославль [7, с. 206]; Чернігів, Воїнь, Желні, Погориння, Любеч [13, с. 46-81].

Поховання сільських мешканців і дружинників представлено матеріалами з 25 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: київських і переяславських полян, сіверян, кривичів (5 груп), в'ятичів, радимичів, дреговичів, новгородських словен [3; 4, с. 123], – Шестовиця [19]; Кам'яне [18, с. 9-13]; Монастирок [41; 43]; Григорівка, Бучак [22]; хут. Зелений Гай, Автуничі, Ліскове [12, с. 43-55; 15, с. 83-90]; Бранешти [6, с. 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [52, с. 15-16; 53, с. 57-60]; Бегунці [55, с. 74-105]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють з західною гілкою дреговичів [24, с. 146-147].

Таблиця 3

**Краніологічні серії, які використовувались
для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки)**

№ п/п	Група	Датування (століття)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI–XII
2.	Шестовиця	IX–X
3.	Чернігів (Загальна група)	X–XIII
4.	хут. Зелений Гай	XI–XIII
5.	Путивль	XI–XIII
6.	Ліскове (Листвен)	XI–XIII
7.	Сіверяни (збірна серія)	XI–XIII
8.	Автуничі	XI–XIII
Давньоруські групи Київської землі		
9.	Київ-1 (Цвинтарі, досліджені у 1973 р.)	XI–XIII
10.	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI–XIII
11.	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII
12.	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII
13.	Григорівка	XI
14.	Бучак	XI
15.	Витачів	X–XIII
16.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII
17.	Монастирьок	XI–XIII
18.	Юр'їв	XI–XII

Давньоруські групи Переяславської землі		
19.	Курганный могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX–XII
20.	Переяслав-Хмельницький (2007)	XI–XIII
21.	Поляни Переяславські* (збірна серія, 1973 р.)	X–XIII
22.	Желні	XI–XIII
23.	Воїнь	XII–XIV
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
24.	Новогрудка	XI–XII
25.	Дреговичі (збірна серія)	X–XIII
26.	Кургани Брестська обл.	X–XIII
27.	Кургани Гроднецька обл.	X–XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
28.	Возвягель	XI–XIII
Давньоруська група літописної Волинської землі		
29.	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	X–XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
30.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII
31.	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII
32.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII–XIV
33.	Бегунці (Бжорське плато)	XII–XIII
Давньоруські групи Смоленської землі		
34.	Стара Рязань-I	XI–XII
35.	Стара Рязань-II	XII–XIII
36.	Смоленськ	XII–XIII
37.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII
38.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII
39.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII
40.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII
41.	Кривичі-5 (Володимиро-ризансько-ніжегородська група, кургани)	X–XII
Давньоруські групи Московської землі		
42.	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міждріччя		
43.	Василів, середня течія Дністра	XII
44.	Бранешти	X–XI
45.	Галич (Кринос)	X–XIII

* Поляни Переяславські (36 чоловічих та 11 жіночих черепів) включають у себе як міське населення Переяслава-Хмельницького, так і сільське населення з Переяслав-Хмельницького району. Також туди входять: черепи з курганів у сіл, Медвеже та Липове Роменського повіту, у с. Липлява, Переяславського повіту, із кургану у Ламаного хутора, Кременчугського повіту, черепи з курганів у с. Бровари, Гадяцького повіту та черепи із курганів на Замковій Горі у м. Дубни, Дубинського повіту [Алексеева 1973, с. 31–32].

До канонічного аналізу залучено 46 давньоруських груп (Табл. 3). За І канонічним вектором (КВ) (44,6% загальної дисперсії) чоловічі черепи з Липового, що отримали помірні додатні значення вектора (0,295), подібні до Любеча (0,201) і Зеленого Гаю (0,359). На розподіл серій за даним КВ найбільше вплинули такі ознаки: вилічний діаметр (0,674), висота носа (0,441), ширина орбіт (0,243), кут випинання носових кісток (0,919).

За головною компонентою (ГК) II (30,7% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка знову отримала додатні значення (0,299), до київських полян (0,308) та новгородських словен (0,278). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (–0,520), ширина носа (0,389) та висота орбіт (0,353).

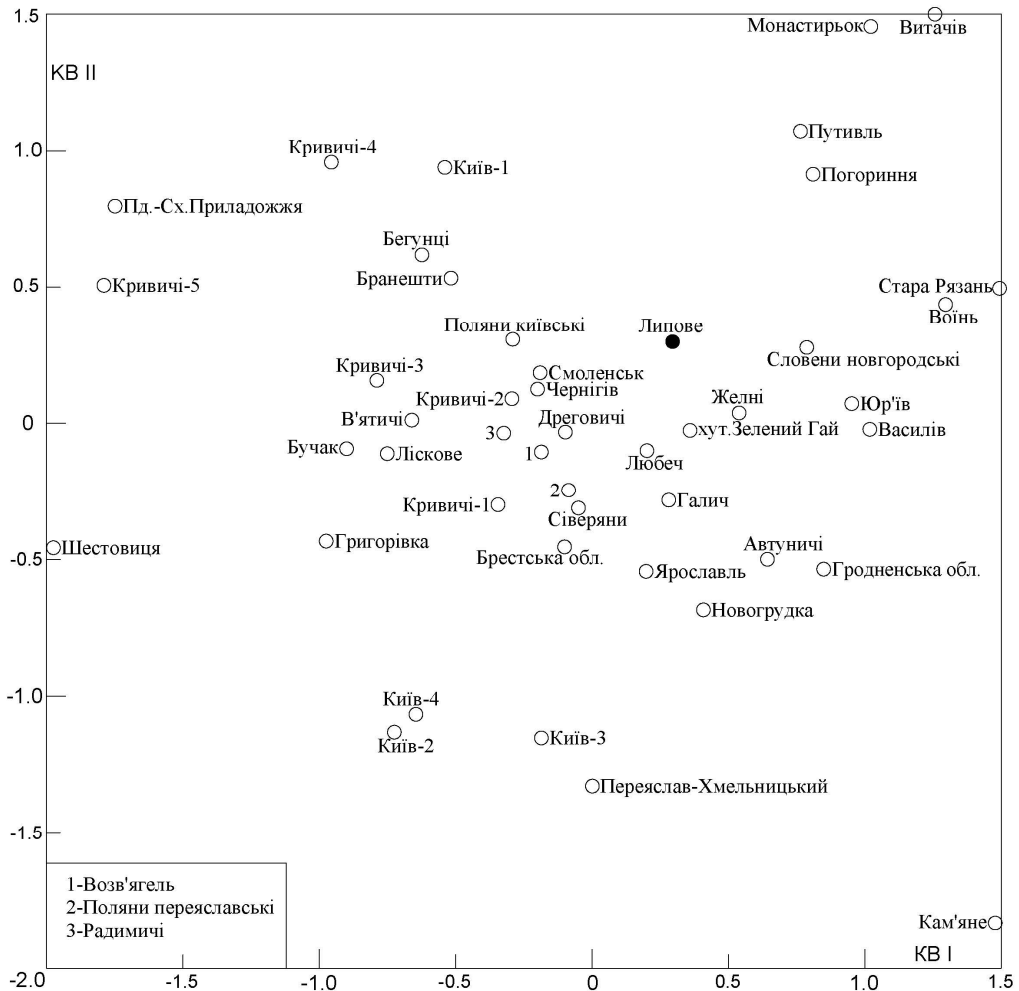

Рис. 1. Розташування 46 чоловічих груп з Київської Русі в просторі I і II КВ. Київ-1 – 4 (Табл. 6)

За ГК III (24,5% загальної дисперсії) основні роз'єднавчі ознаки такі: поперечний (0,624) і висотний діаметр черепної коробки (0,463), висота обличчя (0,363), ширина лоба (0,514), назомалярний (0,587) та зигомасиллярний (0,475) кути обличчя, симотичний індекс (–0,206). Виявляється схожість досліджуваної серії, що отримала від'ємні значення вектора (–0,436) до збірної групи сіверян (–0,466), кривичів смоленської курганної групи (–0,452), кривичів володимиро-рязансько-нижегородської групи (–0,402) та збірної дреговичів (–0,415).

При об'єднанні даної групи з черепами (N=14), які виміряла Т. Алексеева [56, с. 16, 119-123], (зберігаються у фондах МДУ [20] та Полтавському Краєзнавчому музеї (на сьогодні втрачені)), утворилася збірна чоловіча серія з 37 черепів (Табл. 4). Вибірка також характеризується доліхокранною (74,4), але вже помірно високою черепною коробкою за абсолютними розмірами (на межі з великими категоріями). Прикметно, що серед черепів з Полтави виявилися два брахікранні черепи під шифрами (336/1 та 336/2), що підкреслює неоднорідність серії. Решта

параметрів практично не змінюються, але є слабкі тенденції до підвищення вушної висоти, висоти обличчя, носа, симотичного і дакріального індексів. У збірній чоловічій серії перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 17 випадках з 46 (36,9%), нижчими за стандартні величини виявилися сигми в 9 ознак (19,5%), а в 20 ознак (43,4%) сигма вкладається в стандартні норми. Враховуючи певну варіабельність, також є тенденції до морфологічної неоднорідності групи (Табл. 4).

Також було повторно проведено порівняльний багатомірний канонічний та кластерний аналізи, які виявили подібність збірної досліджуваної групи (0,205, 0,144, -0,537) до трьох серій: Любеч (0,203, -0,096, 0,420), Зелений Гай (0,356, -0,035, -0,051) і (за трьома КВ та на дванадцятому кроці кластеризації) Желні (0,538, 0,034, -0,342). Одразу слід відзначити й морфологічну подібність поховань з Любеча й Желні до Липового, які віднесені автором до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу.

Таблиця 4

**Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів
з курганного могильника Липове XI-XII століть (збірна серія)**

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	187,2	37	5,8	0,96	0,68	173,0	202,0
8	Поперечний діаметр	138,6	32	4,9	0,86	0,61	128,0	148,0
17	Висотний діаметр	136,9	27	5,4*	1,03	0,73	126,0	148,0
5	Довжина основи черепа	104,0	27	4,1	0,80	0,56	97,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	96,1	35	3,9**	0,67	0,47	88,0	105,0
45	Виличний діаметр	132,4	26	4,5**	0,87	0,62	124,4	140,0
40	Довжина основи обличчя	101,1	18	5,2	1,21	0,86	92,9	111,9
48	Верхня висота обличчя	67,4	28	3,8**	0,73	0,51	60,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	104,3	28	4,0	0,76	0,54	97,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	95,5	19	4,1**	0,93	0,66	87,5	104,2
55	Висота носа	49,9	29	3,0	0,55	0,39	42,0	57,0
54	Ширина носа	24,9	28	1,5**	0,29	0,21	22,4	29,0
51	Ширина орбіти	41,5	27	2,0*	0,38	0,27	39,0	48,9
52	Висота орбіти	31,6	28	2,4*	0,46	0,33	26,0	38,0
20	Вушна висота	114,6	23	4,1	0,85	0,60	107,6	121,5
SC (57)	Симотична ширина	9,3	24	1,8	0,37	0,26	6,5	11,5
SS	Симотична висота	4,3	24	1,0	0,20	0,14	3,0	6,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,1	22	3,4*	0,75	0,51	19,0	32,0
DS	Дакріальна висота	12,7	22	1,5	0,31	0,22	10,0	15,1
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	85,7°	22	4,7*	1,00	0,71	76,0°	96,0°
72	Кут загально лицьовий	83,7°	19	3,6*	0,82	0,58	76,0°	91,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	84,1°	19	3,6*	0,82	0,58	76,0°	90,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	73,9°	16	7,2*	1,80	1,28	58,0°	88,0°
75(1).	Кут виступання носа	28,7°	22	6,2*	1,31	0,93	19,0°	41,0°
77.	Назо-маллярний кут	134,9°	21	4,8*	1,05	0,75	123,2°	146,0°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	126,5°	20	5,1	1,13	0,80	119,0°	137,0°
10	Найбільша ширина чола	117,7	27	4,8	0,93	0,65	108,0	125,5
11	Ширина основи черепа	122,3	21	4,8	1,05	0,75	114,0	131,0

12	Ширина потилиці	110,3	23	4,6	0,96	0,68	103,0	119,0
62	Довжина піднебіння	45,3	16	4,0*	1,01	0,71	35,0	53,1
63	Ширина піднебіння	38,0	19	3,3*	0,76	0,54	30,8	46,0
Індекси:								
8:1	Черепний	74,4	31	3,9*	0,71	0,50	67,0	83,1
17:1	Висотно-поздовжній	73,5	25	3,0	0,59	0,42	66,8	81,5
17:8	Висотно-поперечний	98,5	23	3,7**	0,78	0,55	91,8	105,8
9:8	Лобно- поперечний	69,7	28	3,3	0,63	0,45	62,2	77,3
10:8	Коронарно-поперечний	85,5	24	2,9	0,60	0,42	80,4	91,0
9:10	Широтний лобний	81,6	27	2,8**	0,54	0,38	76,5	87,0
45:8	Поперечний фаціо- церебральний	95,4	23	3,3**	0,70	0,49	85,8	100,4
48:17	Вертикальний фаціо- церебральний	49,4	22	3,8*	0,81	0,57	41,2	56,5
9:45	Лобно-виличний	73,8	23	2,3**	0,47	0,33	70,9	78,2
40:5	Виступання обличчя	97,3	19	4,2	0,96	0,68	88,5	105,6
48:45	Верхній лицьовий	51,0	21	3,4*	0,75	0,53	44,8	57,0
54:55	Носовий	50,1	28	4,2	0,80	0,56	43,1	61,3
DS:DC	Дакріальний	53,6	22	9,8*	2,09	1,47	32,8	69,9
SS:SC	Симотичний	47,1	25	10,7	2,13	1,51	30,0	70,0
52:51	Орбітний	76,2	27	6,8*	1,31	0,93	62,0	90,5

* перевищує середні величини квадратичного відхилення.

** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Жіноча серія Липового, як уже зазначалося, складається з 14 черепів та їх уламків, піднятих у 1981-1988 роках, і характеризується грацильністю. Рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – велика (Табл. 5). Жіночі черепи в середньому, за формою черепної коробки, на відміну від чоловічої групи, характеризуються мезокранією (індекс – 76,7). Виявлено чотири доліхокранні черепи, сім мезокранних та два брахікранних. Поздовжній діаметр черепної коробки великий. Поперечний діаметр за світовими стандартами – середній (134,9). Відносна висота черепів у цілому, як за лінійними, так і за висотно-поздовжнім і висотно-поперечним індексами – помірна. Чоло переважно пряме, помірно широке за абсолютними розмірами і за лобно-поперечним індексом. Широтний лобний показник чола потрапляє до категорії середніх величин. Потилиця випнута добре. Ширина потиличної кістки велика.

Обличчя за діаметром вилиць, який дорівнює 124,6 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Верхня висота обличчя мала, на межі з помірними категоріями розмірів, малий і верхньолицевий індекс (мезен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії малих розмірів. Загальний лицевий кут свідчить про ортогнатність обличчя. Горизонтальне його профілювання в середньому сильне як на верхньому рівні, так і на середньому, хоча два черепа мають дещо сплющене обличчя на рівні орбіт (поховання 2 кургану 17 та поховання 1 кургану 20), тому можна констатувати, що жіноча серія загалом дещо неоднорідна за виразністю горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показником (80,7) помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною висотою й шириною, носовий індекс потрапляє до середньої категорії розмірів (мезоринія). Випинання

носа помірно. У групі відзначено й дуже слабке випинання носових кісточок щодо рівня профілю орбіти у пох. 1 кургану 20 та кургану 15. Перенісся помірно високе. Глибина іклової ямки на жіночих черепах з Липового середня (Табл. 5).

Зіставлення квадратичних відхилень 53 основних ознак та індексів жіночих черепів з Липового зі стандартними виявило, що перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення відзначено 16 разів (30,1%), заниження – 25 разів (47,1%). Сигми 11 ознак (20,7%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 5). Також, урахувавши значну варіабельність, можна стверджувати про морфологічну неоднорідність групи.

За схемою Т. Рудич [49, с. 150], жіноча серія за чотирма важливими ознаками, з певним застереженням, потрапляє до мезокранного типу з середньою шириною обличчя, де перебувають київські поляни.

Таблиця 5

**Середні розміри та індекси жіночих черепів
з курганного могильника Липове (1981-1988 роки)**

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	176,5	13	2,6**	0,72	0,51	172,0	182,0
8	Поперечний діаметр	134,9	14	4,3**	1,16	0,82	130,0	134,0
17	Висотний діаметр	129,8	8	4,3**	1,53	1,08	122,0	134,4
5	Довжина основи черепу	96,7	8	3,2**	1,13	0,80	91,0	100,5
9	Найменша ширина лоба	94,8	14	4,6*	1,24	0,87	86,4	100,9
10	Найбільша ширина лоба	115,7	12	3,9**	1,12	0,79	109,0	123,0
45	Виличний діаметр	124,6	11	4,4	1,34	0,95	119,2	132,0
40	Довжина основи обличчя	92,3	9	3,8**	1,27	0,90	87,3	97,7
48	Верхня висота обличчя	63,7	12	2,5**	0,72	0,51	60,0	68,7
43	Верхня ширина обличчя	101,0	10	3,4**	1,08	0,76	96,8	106,4
46	Середня ширина обличчя	91,8	9	4,2	1,41	1,00	86,0	98,0
55	Висота носа	48,8	12	2,7	0,79	0,56	45,3	55,0
54	Ширина носа	24,1	12	2,0*	0,56	0,40	21,0	28,1
51	Ширина орбіти	40,4	12	1,6	0,47	0,33	38,4	44,4
52	Висота орбіти	32,2	12	1,7**	0,50	0,36	29,5	35,7
20	Вушна висота	111,9	10	6,3*	2,00	1,41	104,9	128,0
SC (57)	Симотична ширина	9,8	13	2,0*	0,57	0,40	7,0	13,5
SS	Симотична висота	3,4	13	0,8	0,23	0,16	2,0	5,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	19,9	13	2,1	0,59	0,41	17,0	23,5
MS	Максифронтальна висота	6,9	13	1,2	0,33	0,23	5,2	8,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,4	13	2,1	0,57	0,41	20,0	28,0
DS	Дакріальна висота	11,1	13	1,1**	0,31	0,22	9,0	13,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,2	12	1,7*	0,49	0,35	-2,0	-8,0
31	Потилична хорда	94,6	6	4,6**	1,86	1,32	89,0	100,0

32	∠ Кут профілю лоба від nas.	87,9°	7	2,5**	0,96	0,68	84,0°	91,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	80,6°	7	3,3**	1,23	0,87	76,0°	86,0°
72	∠ Кут загальнолищовий	85,3°	7	2,6**	0,99	0,70	81,0°	88,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	86,9°	7	2,7**	1,03	0,73	82,0°	90,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини облич	73,8°	6	6,5*	2,65	1,87	66,0°	81,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	24,0°	11	7,2*	2,16	1,53	7,0°	33,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	134,7°	11	5,5*	1,67	1,18	127,0°	145,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	126,4°	11	6,7*	2,03	1,44	113,2°	136,3°
	Надперенісся	1,2	15	0,4	0,10	0,07	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	15	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,5	14	0,7	0,17	0,12	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	1,2	13	0,4	0,12	0,09	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	3,9	12	0,9	0,26	0,18	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	501,9	9	4,4**	1,47	1,04	495,0	509,0
60	Довжина альвеолярної дуги	50,4	7	1,4**	0,53	0,37	48,9	52,7
61	Ширина альвеолярної дуги	58,3	7	4,9*	1,84	1,30	51,0	63,8
Індекси:								
8:1	Черепний	76,7	13	3,0	0,82	0,58	71,4	81,6
17:1	Висотно-повздожній	74,1	8	3,0	1,05	0,74	69,2	78,1
17:8	Висотно-поперечний	95,2	8	4,0**	1,42	1,01	88,7	101,2
9:8	Лобно- поперечний	69,4	14	3,8*	1,03	0,73	61,0	76,4
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	10	5,7*	1,79	1,27	60,9	78,3
20:8	Висотно-поперечний	83,4	9	6,2*	2,05	1,45	78,6	98,5
10:8	Коронарно-поперечний	86,0	12	3,1	0,88	0,62	81,7	90,7
9:10	Широтний лобний	81,6	12	2,4	0,69	0,49	77,8	85,5
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	92,4	11	3,1**	0,94	0,66	88,6	100,0
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	48,4	8	2,5**	0,87	0,61	45,5	51,4
9:45	Лобно-вличний	75,7	10	3,4	1,09	0,77	71,1	81,4
10:45	Коронарно-вличний	92,9	10	4,0	1,27	0,90	88,8	100,4
40:5	Виступання обличчя	95,4	7	2,5**	0,95	0,67	92,2	99,5
48:45	Верхній лицевий	50,8	11	2,4**	0,73	0,51	46,3	54,7
54:55	Носовий	49,4	12	3,2**	0,93	0,65	44,4	55,8
DS:DC	Дакаріальний	47,8	13	5,5**	1,52	1,08	42,2	60,5
SS:SC	Симотичний	35,3	13	7,0**	1,94	1,37	27,3	55,6
MS:MC	Максифронтальний	34,8	13	6,0	1,68	1,19	27,9	47,1
52:51	Орбітний	80,7	13	5,1	1,41	0,99	72,0	89,0
63:62	Піднебінний	80,0	8	7,9*	2,78	1,97	70,3	93,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	115,7	7	9,0*	3,42	2,42	102,2	127,6

Після об'єднання описаної групи з двома черепами з розкопок Д. Самоквасова (шифр 2284 та 2289) ми отримали збірну жіночу вибірку із 16 черепів, яка також характеризується мезокранною черепною коробкою, помірно широким чолом, обличчям. Дещо збільшилися висота обличчя (64,4) та симотичний і дакріальний індекси (Табл. 6). Зіставлення квадратичних відхилень 38 основних ознак та індексів жіночих черепів збірної групи з Липового зі стандартними виявило, що перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення відзначено 7 разів (18,4%), зниження – 15 разів (39,4%). Сигми 16 ознак (42,1%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 5).

Таблиця 6

**Середні розміри та індекси жіночих черепів
з курганного могильника Липове (збірна група 1901-1988 років)**

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	176,5	13	2,6**	0,72	0,51	172,0	182,0
8	Поперечний діаметр	134,8	16	4,1**	1,03	0,73	130,0	142,0
17	Висотний діаметр	129,4	10	4,0**	1,26	0,89	122,0	134,4
5	Довжина основи черепу	96,7	10	3,8	1,21	0,86	91,0	102,0
9	Найменша ширина лоба	94,5	15	4,6*	1,18	0,83	86,4	100,9
10	Найбільша ширина лоба	115,2	14	3,7**	1,00	0,71	109,0	123,0
45	Виличний діаметр	124,7	12	4,2**	1,23	0,87	119,2	132,0
40	Довжина основи обличчя	91,4	11	4,9	1,47	1,04	81,0	97,7
48	Верхня висота обличчя	64,4	14	3,6	0,97	0,68	60,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	101,0	11	3,2**	0,98	0,69	96,8	106,4
46	Середня ширина обличчя	92,0	11	3,8**	1,16	0,82	86,0	98,0
55	Висота носа	48,7	14	2,5	0,68	0,48	45,3	55,0
54	Ширина носа	24,0	14	1,9*	0,51	0,36	21,0	28,1
51	Ширина орбіти	40,6	14	1,6	0,44	0,31	38,4	44,4
52	Висота орбіти	32,7	14	1,9	0,51	0,36	29,5	36,0
20	Вушна висота	111,6	11	6,1*	1,84	1,30	104,9	128,0
SC (57)	Симотична ширина	9,7	15	1,9	0,50	0,36	7,0	13,5
SS	Симотична висота	3,6	15	0,8	0,22	0,15	2,0	5,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,0	15	2,1	0,55	0,39	20,0	28,0
DS	Дакріальна висота	11,2	15	1,1**	0,28	0,20	9,0	13,0
77.	∠ Назо-малярний кут	134,9°	12	5,3*	1,54	1,09	127,0°	145,0°
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	126,3°	13	6,2*	1,72	1,22	113,2°	136,3°
Індекси:								
8:1	Черепний	76,7	13	3,0	0,82	0,58	71,4	81,6
17:1	Висотно-повздовжній	74,1	8	3,0	1,05	0,74	69,2	78,1
17:8	Висотно-поперечний	95,3	10	3,8**	1,21	0,85	88,7	101,5
9:8	Лобно-поперечний	69,2	15	3,8*	0,97	0,69	61,0	76,4
20:8	Висотно-поперечний	83,2	10	5,8*	1,84	1,30	78,6	98,5
10:8	Коронарно-	85,7	14	2,9	0,78	0,55	81,7	90,7

	поперечний							
9:10	Широтний лобний	81,5	13	2,3**	0,64	0,45	77,8	85,5
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,7	12	3,1**	0,89	0,63	88,6	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,4	10	3,4	1,09	0,77	45,5	56,9
10:45	Коронарно-вилічний	92,5	11	4,0	1,20	0,85	88,8	100,4
40:5	Виступання обличчя	94,3	9	3,2**	1,05	0,74	89,0	99,5
48:45	Верхній лицевий	51,5	12	3,2	0,93	0,66	46,3	58,7
54:55	Носовий	49,3	14	3,2**	0,86	0,60	44,4	55,8
DS:DC	Дакріальний	49,1	15	6,1**	1,58	1,12	42,2	60,5
SS:SC	Симотичний	37,4	15	8,5**	2,19	1,55	27,3	55,6
52:51	Орбітний	80,5	15	5,0	1,28	0,90	72,0	89,0

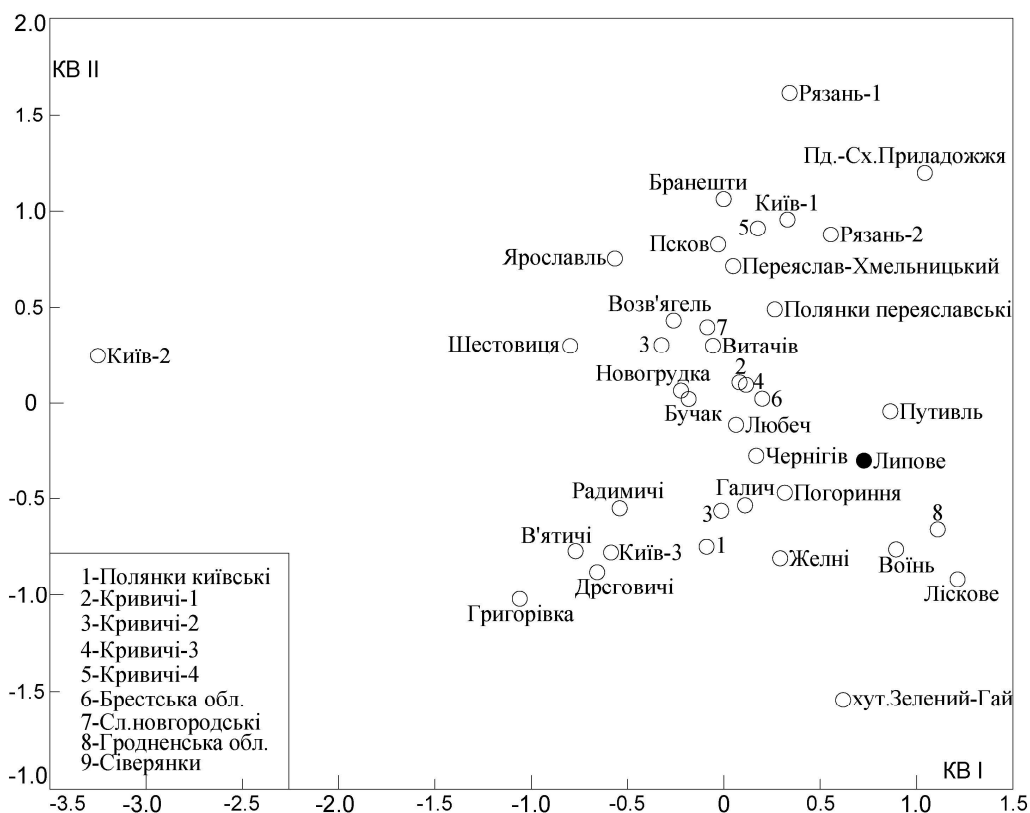

Рис. 2. Розташування 39 жіночих груп з території Київської Русі у просторі I і II КВ. Київ-1 – за Т. І. Алексеевою, 1973 рік; Київ-2 – Верхній Київ; Київ-3 – могильник на розі вул. Паторжинського та Ірининської

Застосовувався міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу і для жіночої серії. Залучено 38 давньоруських груп за 13 ознаками та одним індексом, описаними раніше. Було вирішено вилучити з аналізу дві вибірки: Кам'яне [18, с. 9-13] та Стару Ладугу [52, с. 84] у зв'язку з тим, що вони дуже далеко розташовувалися у координатному полі від решти серій і, таким чином, сильно концентрували групи в одній точці, що не давало змоги напевно

дослідити їх розташування. Але такі дії виявили велику різницю між похованими жінками у Верхньому Києві (вузький, слабо випнутий, ніс з низьким переніссям та дуже вузькі орбіти) [23, с. 40] і рештою слов'янських груп (Рис. 2, 3). На розташування жіночих серій за I KB припадає 36,5% загальної мінливості. Жіноча група Липове з додатними значеннями вектора (0,727) статистично слабо подібна до черепів з хут. Зелений Гай (0,619) та Путивля (0,834). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися найменша ширина лоба, симотичний індекс та назомалярний і зигомаксиллярний кути обличчя.

За даним KB II (33,8% загальної мінливості) можна відзначити певну близькість жіночої групи, яка отримала помірні від'ємні значення вектора (-0,299), до Чернігова (-0,274). На розподіл жіночих серій за II KB найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: ширина й висота черепної коробки, виличний діаметр, ширина орбіт.

За III KB (29,6% загальної мінливості), жіноча група з Липового з від'ємними значеннями вектора (-0,425) певною мірою, статистично подібна до черепів з Гродненської обл. (-0,473), які ототожнюють з дреговичами, та до вибірки з середньої Наддніпряниці – Желні (-0,491) (Рис. 3). На розподіл серій за даним KB найбільше вплинули такі ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки (-0,417), висота обличчя (-0,581), носа (0,388), орбіт (0,563), ширина носа (0,337), кут випинання носових кісток (0,442).

У цілому, за трьома KB, помітна певна статистична і морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів з Переяславської землі – Желні та збірної вибірки з Волині – Погориння (Рис. 3).

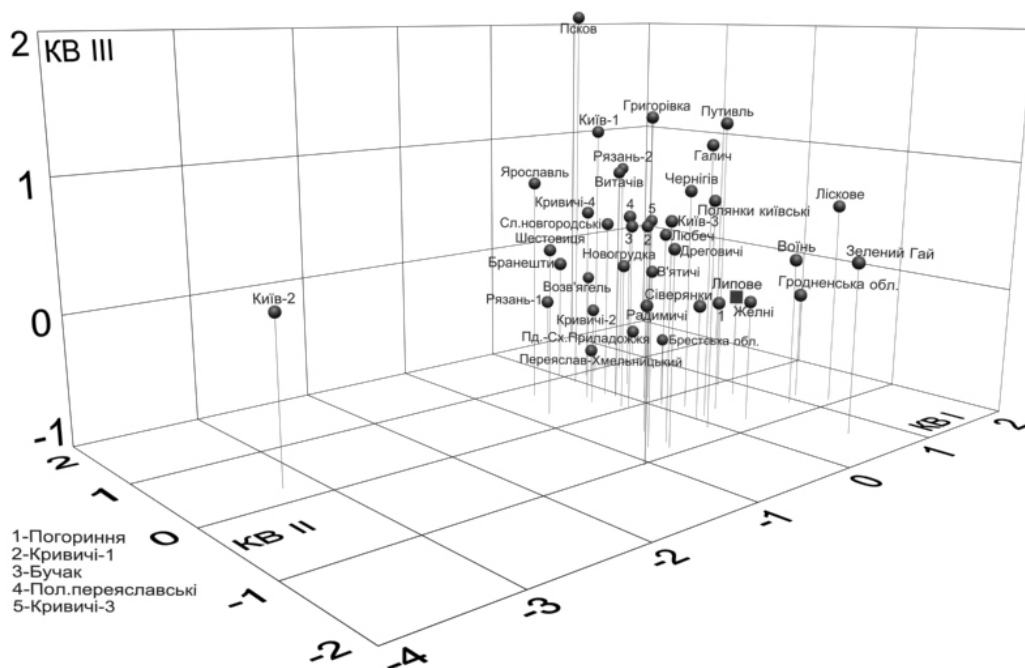

Рис. 3. Розташування 39 жіночих груп з Київської Русі у тривимірному просторі. 1 – Погориння; 2 – кривичі-1; 3 – Бучак; 4 – переяславські полянки; 5 – кривичі-3

Проведений аналіз дає змогу дійти до таких висновків:

1. Чоловіча об'єднана вибірка характеризується доліхокранною, помірно високою черепною коробкою, середньо широким, різко профільованим мезогнатним обличчям. Орбіти помірно високі, ніс середній, кут його випинання помірний.

2. На базі типології В. Дяченка, визначено, що чоловічу групу певною мірою, можна віднести до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу. При класифікації чоловіків з Липового за Т. Алексеевою, серія потрапляє до доліхокранного типу з середньо широким обличчям. За даними канонічного аналізу відзначено статистичну подібність поховань з Липового до Любеча й Желні.

3. Жіноча збірна серія характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя помірно широке, ортогнатне, сильно профільоване. Орбіти середні, ніс помірно широкий, кут його випинання середній. Помітна статистична і морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів з території Переяславської землі – Желні та збірної вибірки з Волині – Погориння.

4. У цілому, населення, поховане на могильнику Липове, виявилось антропологічно неоднорідним.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М. : Наука, 1964. – 127 с.
2. Алексеев В. П. Остеометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 251 с.
3. Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст / Т. І. Алексеева // Матеріали з антропології України. – К. : Наукова думка. – Вип. 4. – 1969. – С. 73–86.
4. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян / Т. И. Алексеева. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 330 с.
5. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела / А. А. Бобринский. – СПб., 1894. – Т. 2. – 246 с.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М. : Наука, 1975. – 284 с.
7. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов : Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии : научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
8. Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов / Р. У. Гравере // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М. : Наука, 2002. – С. 205–218.
9. Гравере Р. У. Одонтология восточнославянских народов / Р. У. Гравере // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М. : Научный мир, 1999. – С. 80–94.
10. Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР / Г. Ф. Дебец. – Т. IV. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 391 с.
11. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М. : МГУ, 2008. – 332 с.

12. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю. В. Долженко // *Археологія*. – 2013. – № 2. – С. 43–55.
13. Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова / Ю. В. Долженко // *Наукова збірка : історична антропологія та біоархеологія України*. – К., 2014. – С. 49–84.
14. Долженко Ю. В. До питання про дискретні ознаки на людських черепках із Чернігова Х-ХІІІ ст. / Ю. В. Долженко // *Сіверянський літопис*. – № 4 (100). – 2011. – С. 3–17.
15. Долженко Ю. В. Населення селища Ліскове ХІІ-ХІІІ ст. за даними краніології / Ю. В. Долженко, О. М. Веремейчик // *Сіверщина в історії України*. – Вип. 8. – К. ; Глухів, 2015. – С. 83–90.
16. Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В. Д. Дяченко // *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. – М. : Наука, 1986. – С. 234–243.
17. Дяченко В. Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (ХІ-ХІІІ ст.) / В. Д. Дяченко // *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989*. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 151–166.
18. Дяченко В. Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В. Д. Дяченко, П. М. Покас, О. В. Сухобоков // *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. – К., 1984. – С. 4–26.
19. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника / Г. П. Зіневич // *Матеріали з антропології України*. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.
20. Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865-1977) / [сост. Т. И. Алексеева, Р. Б. Эренбург]. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1979. – С. 198.
21. Коваленко В. П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX-XIII вв.) : дисс. ... канд. ист. наук / В. П. Коваленко. – К., 1983. – С. 219–220.
22. Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / О. Д. Козак // *Археологія*. – К., 2000. – № 1. – С. 67–80.
23. Козак О. Д. Кияни княжої доби / О. Д. Козак // *Біоархеологічні студії*. – К. : Академічна періодика, 2010. – 396 с.
24. Коробушкин Т. Н. Сельское население Среднего Побужья IX-XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т. Н. Коробушкин, И. И. Саливон // *Археологія*. – М., 1990. – № 3. – С. 138–149.
25. Куза А. В. Большое городище Горналь / А. В. Куза // *Древнерусские города*. – М. : Наука, 1981. – С. 6–39.
26. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – 168 с.
27. Ляпушкин И. И. Днепровское Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // *МИА*. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
28. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сула / В. Г. Ляскоронский // *Тр. XI АС*. – 1901. – Т. 1. – С. 404–457.
29. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Е. Макаренко // *ИАК*. – 1907. – Вип. 22. – С. 38–90.

30. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведгруппы ИА АН СССР в 1973 г., на территории Черниговской области / Ю. Ю. Моргунов. – ИА АН УССР. – 1973/80. – № 6706. – С. 3–4.
31. Моця А. П. Булгар – Киев, пути – связи – судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халихов. – К. : [Б. и.], 1997. – 192 с.
32. Моця А. П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. / А. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1990. – 156 с.
33. Моця О. П. Курганный могильник в с. Липове / О. П. Моця // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів ; Ніжин, 1988. – С. 23–24.
34. Моця О. П. Могили Чернігово-Сіверської землі / О. П. Моця // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова : матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 20–22.
35. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель XI-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1993. – 159 с.
36. Моця О. П. Південна «Руська Земля» / О. П. Моця. – К., 2007. – 264 с.
37. Моця О. П. Русь, Мала Русь. Україна в післямонгольські та козацькі часи / О. П. Моця. – К. : Наукова думка, 2009. – 319 с.
38. О выдаче В. М. Щербаковскому открытого листа на раскопки в Полтавской губернии. – НА ИИМК РАН, ф. 1, 1916/124. – 15 с.
39. Описание археологических раскопок и собрание древностей проф. Самоквасова. – М., 1908. – 219 с.
40. Орлов Р. С. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей / Р. С. Орлов, А. П. Моця, П. М. Покас // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.
41. Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений / П. М. Покас // Приложение к монографии : Максимов Е. В. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К., 1988. – С. 135–137.
42. Покас П. М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979-1981 гг. Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 / П. М. Покас // Сухобоков О. В. Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX-XIV вв. Подтема : «Древнерусский Путивль и его округа». – С. 181–212.
43. Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел / П. М. Покас // Археологія. – Вип. 58. – К., 1987. – С. 94–98.
44. Рудич Т. А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) / Т. А. Рудич // Вестник антропологии. – М., 2007. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406.
45. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т. О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К., 1998. – С. 119–124.
46. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвьягель / Т. О. Рудич // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 135–142.

47. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві / Т. О. Рудич // АДУ 2003-2004 рр. : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 420–424.
48. Рудич Т. О. До питання про антропологічний склад населення України Х-ХІІІ ст. За матеріалами розкопок міста Возвягель / Т. О. Рудич // Народознавчі зошити. – 1999. – № 6. – С. 794–803.
49. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я І-ІІ тисячоліття за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. – К., 2014. – 295 с.
50. Саливон І. І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новгородка / І. І. Саливон // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вип. 5. – С. 92–110.
51. Самоквасов Д. Я. Могила русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 276 с.
52. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологи / С. Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с.
53. Санкина С. Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi / С. Л. Санкина, А. Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 90–107.
54. Сегеда С. П. Антропологічно-одонтологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове / С. П. Сегеда // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства : тези. – Вип. 2. – Чернігів ; Ніжин, 1988. – С. 28–29.
55. Хартанович В. И. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В. И. Хартанович, Ю. К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л. : Наука, 1984. – С. 74–105.
56. Aleksieywa T. I. Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennych / T. I. Aleksieywa // Material, i prac. Antropol. – Wroclaw, 1966. – N. 72. – P. 119–123.
57. Broca P. Comparaison des index cephaliques sur le vivant et sur le squelette / P. Broca // Bull. Soc. Anthropol. – Paris, 1868. – S. II. – T. 3.
58. Buxton L. H. D. Essential Craniological Technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant. – J. Roy. Anthropol. Inst., 1933. – V. 63. – P. 19–47.
59. Kozintsev A. Homo / A. Kozintsev // Ethnic Epigenetics : A New Approach. Ethnische Epigenetik. – Vol. 43/3. – Jena, New York, 1992. – P. 213–244.
60. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für Studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage / R. Martin. – Jena, verlag von Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s.

Yu. V. Dolzhenko

BURIAL MOUND GRAVE OF 11th – 12th CENTURIES' LYPOVE ACCORDING TO CRANIOLOGICAL DATA

The article deals with the ethnic peculiarities of Lypove Ancient Rus burial mound grave skulls found in 1981-1988. The settlement site was found on the right bank of the river Romen (the stream of Sula) 300 m to the northward from present village. This

settlement located on the low (under 2 m) ledge in the waterlogged floodplain. It also ranks among paludalsettlement sites.

The mounds in Lypove village in Talalaivka district of Chernihiv region attracted attention of researchers ere yet 1917. M.E. Makarenko called a necropolis one of the biggest medieval burial graves extant in Europe. Since 1981 till 1988 the expedition from Archaeology Institute of NAS of Ukraine and Chernihiv historical museum worked in Lypove. This expedition made sure that the necropolis belonged to the residents of caravanserai on the way from Kyiv to Volga Bulgaria. O.P. Motsyaasserts that people were buried in this cemetery since late 10th – early 11th till middle 12th ct.

According to the typology of V.D. Dyachenko it has been denoted that male series in part (except face height) can be referred to Neo Pontic (Pontic) anthropological type. If male series from Lypove is classified after T.I. Alekseeva, it belongs to dolichocranic with moderate wide type of a face, close to the Siberians, the Radimiches, the Dregoviches, the Criviches of Smolensk and Tver. After the unification of the series with the burials, found by T.V. Kybalchych and D.Ya. Samokvasov in 1876-1878, the results haven't changed significantly. The only thing that can be mentioned is height of a skull, which has been found of moderate sizes. For its part, combined female series are characterized by medium cranium with a moderately high cranium. The face is moderately wide, orthognathic, strongly profiled. The orbits are medium, the nose is moderately wide with a medium projection angle. There is statistical and morphological likeness between probed female group and the skulls from Pereiaslav land (Zheln) and combined female series from Volyn (Pohorynnia).

In general, it is possible to spot people buried in Lypove necropolis asanthropologically heterogeneous.

Keywords: craniometry, cranoscopy, anthropology, archeology, Lypove, human skulls, Chernihiv region, Talalaivka district.

Надійшла до редакції 6 травня 2017 року